

- [*Din Psikolojisi*] -

ERICH FROMM'DA KARAKTER TİPLERİ VE DİN

Rumeysa Nur TÜRKER

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Ankara, Türkiye

Graduate Student, Ankara Yıldırım Beyazıt University,
Institute of Social Sciences,
Ankara, Turkey

rumeysanurturker@gmail.com

ÖZET

Bu çalışmada, Erich Fromm'un karakter anlayışıyla biçimlendirdiği sosyal karakter tipleri ile birlikte varoluşun iki temel ögesi olarak nitelendirdiği; "sahip olmak" ve "olmak" kavramları temel alınarak Fromm'un radikal hümanistik din anlayışı, din psikolojisi perspektifinden incelenmiştir. Bu iki kavramı karşılaştırmalı olarak ele alan Fromm'a göre "sahip olmak" ilkesine göre yaşayan yaratıcı olmayan yönelişteki insan yaşamında mala, mülke, insana, bilgiye sahip olma; yaşamını daha fazla şeye sahip olma hırs ve ihtirasına kapılarak kazanç için geçirmeyi amaçlar. "Olmak" ilkesine göre yaşayan yaratıcı yönelişteki insan ise egemen olmak, elde etmek hırsından arınık olup her şeyi olduğu gibi kendi bütünlüğüyle kabul eder. Maddesel olan hiçbir şeye bağlanmadan var olanı kendi canlılığı içinde sever. "Sahip olmak" ve "olmak" ilkelerini ve bu ilkelere göre yaşayan karakter tiplerini temel alan Fromm, hümaniter ve otoriter din kavramlarını ortaya atmıştır. Otorite kabul edilen Tanrı'ya bağlı olarak yaşanan otoriter dinin insanın kendisini gerçekleştirmesine engel olduğunu; Tanrısız hümaniter dinin ise "olmak" temelinde insanın gelişimine olanak tanıyan tam bağımsızlığa ulaşmasını sağlayarak kendini yaratmasını, içinde bulunan potansiyeli en üst düzeyde geliştirmesini ve erdeme ulaşmasını amaçladığını savunmuştur. İnsan, uğruna yaşadığı birçok şeyi sahip olma tutkusuyla putlaştırmış ve içinde bulunduğu sistemi din haline getirmiştir. Aynı zamanda insan Tanrı'yı da putlaştırdığı zaman kendi içsel deneylerinden koparak yalnızca politik doktrinlere uyum sağlayan, inandığı şeyin ne olduğunu, neyi niçin yaptığını bilmeyen ve bunu arama cesaretini de gösteremeyen inancını kendine dayanak gösteren ancak iç dünyasında hiçbir anlam ifade etmeyen birine dönüşmüştür. "Olmak" kavramındaki inanç ise bir içsel yönlenme biçimi ile beraber ortaya bir tavır koyma, davranış gösterme anlamını taşır. Tanrı'ya duyulan inanç kendini otorite olarak kabul ettirmek isteyen bir

varlık olmaktan öte insanın bilincinde aktifleşen ve insanın yaptığı her şeye yansıyan bir olguya dönüşür. Dolayısıyla Fromm, “sahip olmak” ilkesi üzerine kurulmuş endüstriyel toplumsal sistemin insana vadettiği; sınırsız üretim, mutlak özgürlük ve kısıtlanmamış mutluluk üçlemesinin, kısaca gelişim dini üçlemesinin hiçbir zaman gerçekleşmediği; aksine insanı daha çok mutsuzluğa, bunalıma sürüklediği, bu sebeple insanların “sahip olmak” ilkesinden “olmak” ilkesine geçmesi ve “olmak” ilkesine dayalı radikal hümanist yeni bir toplum inşa edilmesi gerektiğini savunur. Fromm’un din ayrımı, İslam dini açısından yorumlandığında, İslam dininin, zekât ve sadaka gibi ibadetlerle insanların paylaşma ve dayanışma duygusunu artırdığı ve İslam dininin temelinde bulunan tevhid inancının içselleştirilmiş şekilde yaşanılmasının insanı modern çağ putlarının sürüklediği bunalımdan kurtararak, dünyada aslında her şeyin sahibinin Allah olduğunu, asıl yaşamın ahiret olduğunu ve dünya hayatının gelip geçici olduğunu anlamasını sağladığı dolayısıyla Fromm’un savunduğu Tanrısız hümaniter din anlayışının İslam karşısında bir geçerliliğinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kişilik, Mizaç, Karakter, Yaratıcı Yöneliş, Yaratıcı Olmayan Yöneliş, Sahip olmak, Olmak, Radikal hümanizm, Otoriter din, Hümaniter din, Hırs, Sevmek

ABSTRACT

Character Types and Religion in Erich Fromm

In this article, the social character types which was occurred by Erich Fromm’s character realizing and the concepts of “to have” and “to be” will be examined with the understanding of radical humanistic religion from the perspective of psychology of religion. According to Fromm, who considers these two concepts comparatively; according to the principle of “to have”, the person in the non-creative orientation, having in life, human, knowledge; aims to spend life for gain by having the ambition and ambition to have more things. According to the principle of “to be”, the person in the creative orientation is free from the ambition to obtain sovereignty and accepts everything with its own integrity. This person likes to exist in her own vibrancy without connecting to anything material. Based on the principles of “to have” and “to be”, and living character types according to these principles, Fromm has put forward the notions of humanitarian and authoritarian religion. In the authoritarian religion, which is the authority of God, is an obstacle to the realization of man; He advocated that godless humanistic religion aims to create himself by enabling him to reach full independence, which allows the development of man

on the basis of in being mas, to develop his potential at the highest level and to reach virtue. Man has idolized his passion for having many things he lived for and made his system a religion. At the same time, when man idols God, he breaks away from his inner experiments and adapts only to political doctrines. He doesn't know what he believes and what he does. He won't have the courage to call it. It turns into someone whose faith is based on it but doesn't make sense in its inner world. The faith in the concept of "to be" is an attitude of internal orientation, showing an attitude to behave. The belief in God is not only an entity that wants to establish itself as an authority, but also becomes a phenomenon that is activated in the consciousness of man and is reflected in everything that man does. Therefore, Fromm is the human social system based on the principle of "having" to offer; that the never-ending trilogy of unlimited production, absolute freedom and unrestricted happiness never happened; on the contrary, it advocates that a radical humanist new society should be built based on the principle of being a human being and becoming more aware of the principle of having people. If Fromm's religion is interpreted in terms of the religion of Islam, Islamic religion increases the sense of sharing and solidarity with people like worship and alms, and that the internalization of the belief in monotheism, which is the basis of Islamic religion, is the God of all things in the world. That the real life is the Hereafter and that the life of the world is temporary.

Keywords: Personality, Nature, Character, Creative Orientation, Non-creative Orientation, To Have, To Be, Radical Humanism, Authoritarian Religion, Humanistic Religion, Ambition, Love

GİRİŞ

Modern çağda yaşayan insanın bunalımına, insanların potansiyellerini keşfetmeleri, kendi özlerine dönmeleri, sevme ve paylaşma duygularıyla hareket etmelerine ilişkin "olmak" yönelişli yaratıcı karakter tipi örneğiyle birlikte çözüm sunmayı gaye edinen Erich Fromm, modern çağdaki insan tiplerini yorumlamış ve "Erdem ve Mutluluk" adlı kitabında yaratıcı olmayan karakter tiplerini ve yaratıcı karakter tiplerini ortaya atmıştır. Bu karakter tiplerini temel alan araştırma, yaratıcı olmayan yönelişli "sahip olmak" ilkesine göre yaşayan insanların otoriter din anlayışı ve yaratıcı yönelişli "olmak" ilkesine göre yaşayan bireylerin hümaniter din anlayışı arasındaki bağlantıları kurmak ve modern çağda yaşayan insanların tükenişine, çaresizliğine farklı bir bakış açısı ve farkındalık kazandırmak açısından önem arz etmektedir.

Fromm'un hümaniter din anlayışıyla kendi içindeki potansiyelini keşfeden ve gerçek sevgiyle yaşayan erdemli insan örneğiyle; İslam dini ve bu dinin temelini oluşturan ve ahlaki tüm olguları içinde barındırarak insana rehber olma niteliğinde olan kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'de bulunan ayetlerin birlikte ele alınması, İslam mensubu olarak görüldükleri halde birçok putları olan ve bu putları kıramadıkları için her şeye olan güvenlerinin kırılmasıyla endüstriyel-sibernetik dini yaşayarak Tevhid inancından uzaklaşmasıyla birlikte başka şeyleri tanrılaştıran, hırs ve kıskançlık duygusuyla kendisini yiyip bitiren insanlığımızın kendi durumunu fark ederek farkındalık kazanması ve yaşadığı dini içselleştirerek, kendini gerçekleştirerek, sevgi ve paylaşma duygusuyla hem kendinin hem de içinde bulunduğu toplumun gelişimini amaçlaması, insanlığımız ve toplumsal hayatımız açısından önemlidir.

Fromm, Freud ve Marx'ın fikirlerinden etkilenmiş; bu fikirleri temel alarak bir kişilik tanımlaması yapmıştır. Ona göre kişilik üzerinde ekonomik, topluma, kökene ve tarihe dayalı pek çok faktörün etkisi bulunmaktadır. İnsan yaşamında kendisine, doğaya ve diğer insanlara karşı giderek yabancılaşmaktadır ve yalnız kalmaktadır. Doğayla ve kendiyile bir uyum ve bütünlük içinde yaşaması gereken insan aksine kendinden giderek uzaklaşarak bu ikilemde büyük bir buhran yaşamaktadır. İnsanın bu ikilemde, varoluşunun sebeplerini, evrendeki yerini, sorumluluklarını nasıl anlamlandırdığıyla bağlantılı olarak iki çeşit karakter tipi ortaya atmıştır. Bu karakter tiplerini genel olarak "sosyal karakter" olarak adlandıran Fromm; bunları yaratıcı olmayan yönelişteki karakter tipi ve yaratıcı yönelişteki karakter tipi olarak isimlendirmiştir. Yaratıcı olmayan yönelişteki karakter tipleriyle modern toplumun bunalımında yaşayan insanın bu buhrandan nasıl kurtulabileceği ile alakalı olarak "sahip olmak" ve "olmak" temelli yaşama biçimlerini de temel alarak yaratıcı yönelişli karakter tipini ve "olmak" temelli varoluş biçimini örnek olarak göstermiş ve bu anlamda bir çözüm üretmiştir.

Bu araştırmanın konusunu, Erich Fromm'un sosyal karakter tiplerinin incelenmesi, bu karakter tiplerinin Fromm'un "sahip olmak" ve "olmak" üzerine iki varoluş biçimiyle yorumlanması ve bu bağlamda otoriter ve hümaniter din anlayışlarıyla bağlantılı olarak bir bakış açısı ortaya koymak ve bu bakış açısıyla birlikte dinin nasıl yorumlanması gerektiği ve gerçek dini, özülle, farkında olarak yaşayan bir insanın modern toplumdaki tek tanrılı görünen ancak soyut veya somut putlarla dolu yaşamından nasıl kurtularak erdem ve ahlak sahibi bir birey olacağına ilişkin bu sorular araştırmanın problemini oluşturmaktadır.

1. KARAKTER KAVRAMI

Genel anlamda karakter kavramı, bireyin kendine özgü yapısı, onu başkalarından ayıran temel nitelikler ve bireyin davranış biçimlerini belirleyen özellikler, öz yapı, seçiye olarak tanımlanırken bir diğer tanımı ise bireyin kendi kendine egemen olmasını, kendi kendisiyle uyum içinde bulunmasını, düşünüş ve hareketlerinde tutarlı, sağlam kalabilmesini sağlayan özelliklerin bütünü olmasıdır.¹ Karakter, birbirinden otomatik olarak ayrılmış mekanizmalardan oluşmaz. Bundan ziyade insanın erdemli davranış gösterirken davranışları üzerinde etkili olan kavram, karakterdir.² Dolayısıyla karakter, bireyin kendisini ve çevresindekileri etkileyecek türde eylemlerine ilişkin düşünme ve davranma şeklidir.³ Ahlaki bir kavram olan karakter, kişinin mizacı, kişiliği, eğilim ve istekleriyle ilişkili olsa da kişilik ve mizaç kavramları, aynı anlamları taşımamaktadır.

Mizaç kavramı huy, tabiat, yaratılıştan gelen bir takım özellikler olarak tanımlanabilir.⁴ Aynı zamanda duyguların ifadesinde, deneyimlenmesinde ve düzenlenmesinde oluşan biyolojik olarak kökleşmiş bireysel farklılıklar olarak da ifade edilebilir.⁵ Fromm'a göre mizaç, tepki biçimi ile ilişkili olup yapısal bir olgudur ve değiştirilemez. Karakter ise sonradan kazanılan bir olgu olup kişinin yaşantıları ile oluşur. Zamanla yeni yaşantıların eklenmesiyle değişiklik gösterebilir. Fromm, ikisi arasındaki farkı ve ilişkiyi şu şekilde kurar:

Örneğin bir insan öfkeli bir mizaca sahipse tepki verme biçimi hızlı ve kuvvetlidir. Ancak hızlı ve kuvvetli olduğu konu, ilişki kurma şekliyle yani karakterle ilişkilidir. Kişi şayet sevgi dolu ve yaratıcı bir insansa öfkesini haksızlık karşısında gösterebilecekken; yıkıcı ve zalim bir insansa hızlı ve kuvvetli mizacını bu alanda kullanacaktır.⁶

Karakter kavramı ile yakın ilişkide olan kişilik kavramı, bireye özgü belirgin özellikler, manevi ve ruhi niteliklerin tümü olarak tanımlanabilir.⁷ Her insan belli durumlara göre kendine özgü biçimde davranır. Bireyin kendine özgü nitelikleriyle oluşan davranışları dinamik bir bütünlük oluşturur.⁸ Bireyde bulunan davranış özellikleri ise üçüncü bir kişi tarafından gözlene-

1 "Karakter", TDK, erişim: 26.08.2018, <http://www.tdk.gov.tr>

2 Nansook Park- Christopher Peterson-Martin E. P. Seligman, "Strengths of Character and Well-Being", *Journal of Social and Clinical Psychology* 23/ 5 (2004): 604.

3 Sedat Yazıcı-Aslı Yazıcı, *Felsefi, Psikolojik ve Eğitim Boyutlarıyla Karakter*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2011), 55.

4 TDK,"Mizaç", erişim: 26.08.2018, <http://www.tdk.gov.tr>

5 Leigha A. MacNeill-Koraly Pérez-Edgar, "Temperament and Emotion" *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development* (Wiley Press: 2018), 2.

6 Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk* (Türkiye İş Bankası Yayınları, 1993), 72.

7 "Kişilik", TDK,"erişim: 28.08.2018, <http://www.tdk.gov.tr>

8 Yazıcı-Yazıcı, *Felsefi, Psikolojik ve Eğitim Boyutlarıyla Karakter*, 23.

bilen eylemler şeklinde ifade edilebilir. Cesaret, dürüstlük, alçakgönüllülük gibi davranış özellikleri dışarıdan bakan insanların değerlendirmeleridir.⁹ Kişiyi bu davranışa yönelten itkiler, o kişinin kişiliğiyle yakından ilişkilidir. Kişiliği oluşturan unsurlar arasında tutarlı davranış kalıpları ve kişilik süreçleri önemli bir yer kaplamaktadır. Tutarlı davranış kalıpları, insan üzerinde süreklilik oluşturan, her zaman ve her koşulda gözlemleyebildiğimiz değişmesi pek mümkün olmayan davranışlardır.¹⁰ Kişilikte kalıtım, fiziksel ve sosyal çevre belirleyici bir rol oynar ve bu anlamda kişiliğin oluşumunda bireyin seçimi söz konusu değildir. Karakter ise kişinin kendi iradesiyle yaptığı seçimler sonucu oluşur. Karakter, kişilik gibi doğuştan gelen özellikler sonucu oluşmaktan ziyade sonradan kazanılan özelliklerden oluşmaktadır. Devam eden bir süreçtir ve değişmesi yaşam süreci boyunca mümkündür.¹¹

Erich Fromm'a göre kişilik, bireyin ayırt edici niteliği olup onu biricik hale getiren kazanılmış ve kalıtımla geçen ruhsal özelliklerinin bütününden oluşmaktadır. Mizacın ahlaki bir anlamı yoktur, tepkiseldir ve doğuştan gelir. Ancak karakter, kişinin iradesi ve yaşantıları sonucu oluşan ahlaki kazanımlarını kapsar. Kişinin mizacı ve karakteri onun kişiliğini oluşturur.¹² Psikolojik açıdan kişilik sözcüğünün tanımı için yapılan literatür taramasına baktığımızda kişiliğin, Fromm'un yukarıda belirttiğimiz tanımıyla benzer olarak, bir kimseyi farklı kılan özel nitelikler ve bireysel farklılıklar olarak tanımlandığını görürüz. Bir diğer ifadeyle kişiyi tanımlayan, bireyde süreklilik kazanan, yaşamda karşılaşılan zorluklarla kendi kendini düzenleyen ve bu sürece adaptasyonu sağlamak için tasarlanmış bir sistem olan kişilik; insanın kendine özgü niteliklerinin bir sonucudur.¹³

Bu tanımlara baktığımız zaman kişiliğin kuramsal bir yapı veya organizasyon olarak ele alındığını, kişinin davranışlarının kişilik tarafından organize edildiğini, tüm bunlara bakılarak yine kişiliğin, genetik ve psikolojik eğilimleri, sosyal deneyim ve tecrübeleri, zamanla değişen çevresel koşulları kapsayan evrimsel bir süreç olduğu söylenebilir. Bu tanıma tutarlılık da eklenecek olursa kişinin benzer durumlarda benzer davranışlar göstermesi onun ileride dönük temel davranışlarının çok da değişmeyeceği örneğin dışadönük bir bireyin ileride yine dışa dönük oluşunun değişmeyeceği yorumunu yapmak da mümkündür. Aynı zamanda tutarlılığın, temelde kişinin davranışlarının, onun kişiliğine bağlı oluşu ile alakalı olduğunu söyleyebiliriz.¹⁴

9 Behlül Tokur, *İmtihan Psikolojisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 13.

10 Behlül Tokur, *Stres ve Din* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 31.

11 Yazıcı-Yazıcı, *Felsefi, Psikolojik ve Eğitim Boyutlarıyla Karakter*, 37-38.

12 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 70.

13 Dan P. McAdams, "The Moral Personality", *Personality, Identity, and Character Explorations in Moral Psychology*, edited by Darcia Narvaez-Daniel K. Lapsley (Cambridge University Press), 11.

14 İnanç-Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 2-4.

2. ERİCH FROMM'A GÖRE KARAKTER KAVRAMI

Erich Fromm'a göre daha önce de belirttiğimiz gibi kişilik, "bireye özgü olan ve onu eşsiz kılan, doğuştan getirilmiş ve sonradan kazanılmış ruhsal niteliklerin tamamı"¹⁵ olup karakter ise kişiliğin en önemli sonradan kazanılmış niteliğidir. Karakter, insandaki içgüdüsellüğün azalmasıyla beraber kişinin sosyal çevresiyle ve doğayla kurduğu ilişki sonucu oluşan içgüdüsel olmayan sistemdir. Kişi, artık bir süre sonra içgüdülerinden uzaklaşarak deneyimleri sonucu edindiği karakteri ile davranış göstermeye başlar.¹⁶ Fromm'a göre insan, sosyalleşme sürecinde bir takım sosyal ilişkiler kurar ve bu sosyalleşme süreci insan karakterinin çekirdeğini oluşturur. İnsanın karakter sistemi, hayvanda da bulunan içgüdüsel sistemin yerini tutan, hareketleri tutarlı ve akla uygun hale getiren bir olgudur. Karakter, aile ve çevreden oluşan sosyalleşme süreciyle birlikte şekillense de mizaç ve soyaçekim de bireysel karakterin oluşumunda önemli rol oynar.¹⁷

Sosyal karakter, Fromm'a göre, toplumun işleyişinin devamı için zorunlu olan şeylerin birey tarafından kendine özgü biçimde kullanmasıdır. Bu kavram, belirli bir topluluk ya da grupta bulunan kişilerin bilişsel ve duygusal davranışlarının toplamının özeti olarak da tanımlanabilir. Sosyal karakter kavramı, insanın doğasının derinliklerinde bulunan kökleşmiş ihtiyaçların çeşitliliğiyle ilgili bir durumdur. İdeolojik güce sahip olan fikirler, direkt olarak toplumda baskın olan belirli ihtiyaçlara karşılık gelmektedir, şayet değilse bilinçli şekilde gerçekleşen inanışların bir toplamı olabilir.¹⁸

Fromm, sosyal karakter tiplerini iki genel gruba ayırarak yaratıcı olmayan yönelişler ve yaratıcı yönelişler olarak sınıflandırmıştır. Ona göre bu iki yöneliş, sosyalleşme süreci ile birlikte oluşan karakteri belirleyen, sosyal karakter yönelimleridir.

2.1. Yaratıcı Olmayan Yönelişler

Yaratıcı olmayan yönelişler "alıcı yöneliş", "sömürücü yöneliş", "biriktirici yöneliş" ve "pazarlama yönelişi" olmak üzere dört çeşit karakter tipine ayrılır:

2.1.1. Alıcı Yönelişteki Karakter Tipi

Alıcı yönelişte karakter tipine sahip insanlar sahip olabileceği her şeyin kaynağını dışarıda ararlar. Onlara göre istedikleri şeyleri elde etmenin tek yolu dış kaynaklarla mümkündür. Sevgi anlayışları sevmek ile sınırlıdır.

15 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 70.

16 İnanç-Yelikaya, *Kişilik Kuramları*, 124.

17 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 81.

18 Leonidas K. Cheliotis, "For a Freudo-Marxist critique of social domination: Rediscovering Erich Fromm through the mirror of Pierre Bourdieu", *Journal of Classical Sociology* 11 (2011): 451.

Sevmekten ziyade sevilmeye önem gösterirler ve yalnızlık onlara korkutucu gelir. Bu sebeple almak istedikleri destekten yoksun kalmamak için hayır diyemezler.¹⁹ Ancak Fromm'a göre sevgi edilgen bir olay değildir. Aksine bir etkinliktir ve yaşanan şeyin içinde olmaktır. Kısaca sevgi vermektir, almak değildir. Vermek ise alıcı yönelişte olan insanlar için bir yanılısamadır. Onlar vermeyi bir şeyden vazgeçmek, o şeyden yoksun kalmak veya yitirmek olarak algıladıkları için verme eyleminden kaçınırlar.²⁰ Eleştirel düşünme yetenekleri çok fazla yoktur ve hayır diyemezler. Ruhsal bunalımlarını yemek yiyerek gidermeye çalışırlar. Yeme- içme aktivitesinden büyük zevk alırlar ve ağız onların en anlamlı organlarıdır.²¹ Birileri tarafından sevilme onlar için vazgeçilmez bir durumdur ve karşı tarafın sevgisinden beslenerek mutlu olmaya çalışırlar. Aksi halde hayat onlar için çekilmez olur. Üretken değildirlere ve fikirleri de dışarıdan almaya meyillidirler.

Alıcı yönelişteki karakter tipinin Tanrı anlayışı da hiçbir şekilde aktif olmayıp her şeyi Tanrı'dan beklemektir. Dini inanca sahip olmayanlar ise her zaman sihirli bir yardımcı arayışındadırlar. Sürekli dışarıdan bir destek ve yardım beklerler.²² Fromm'a göre bu kişilerin olumsuz özellikleri edilgen, özgüvensiz, aşırı duygusal ve gurursuz olmaları; olumlu özellikleri dostça, iyimser, uyumlu ve bağlı olmalarıdır.²³ Aslında hepimiz bağımlılık ihtiyacına ve hissine sahip olabiliriz. Karşı tarafın bize bebek muamelesi yapmasını, biz hiç gayret göstermeden insanların bizi beslemesini, güçlü ve bizim menfaatlerimizi gözetken biri tarafından bakılmayı isteyebiliriz. Ancak bu durum yaşamı yönetir hale geldiği zaman "pasif bağımlı" kişilik bozukluğuna dönüşür. Bu kişilik bozukluğuna sahip kişiler, başkaları tarafından sevilme için çok fazla isterler ve başkalarına sevgi duymaya yetecek enerjileri kalmaz. Bu durum açlıktan kıvranan birinin kendini doyurmaya çalışıp başkalarına hiçbir şey vermemesi haline benzetilebilir. Ancak hiçbir zaman doyuma ulaşmazlar ve tamamlık duygusu hissetmezler. Bu duyguyu hissedemedikleri için de gerçek kimlik duygusunu edinemezler ve yalnızca kurdukları ilişkilerle var olabilirler. Bağlanacak biri olduğu sürece o kişinin kim olduğu çok da önemli olmaz. Çünkü önemli olan içlerindeki güçlü boşluk duygusunu doldurma arzusudur. Kendilerine meydan okuyan bir işi yapmak, bir eser yaratmak, topluma katkıda bulunmak onlar için önem arz etmez. Eğer bir şey yapacaklarsa bu başkalarını kendilerine bağlamak ve kendilerine gösterecekleri ilgiyi garantilemek amacını taşır. İnsanları tüketirler ve eğer kendilerini besleyecek birini bulamazlarsa yerine içki ve uyuşturucuyu koyarlar. Kendi gelişimlerini ve

19 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 82-84.

20 Erich Fromm, *Sevme Sanatı*, 10. Basım (İstanbul: Payel Yayınevi, 1995), 29.

21 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 84.

22 İnanç- Yelikaya, *Kişilik Kuramları*, 125.

23 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 138.

bağlılık duydukları kişinin gelişimini önemsemezler.²⁴ Oysaki Fromm'a göre sevgi tek bir kişiye ya da bir nesneye bağlılıktan uzak bir duygudur. Kişi alıcı yönelişte görebileceğimiz gibi yalnızca tek bir kişiyi seviyorsa başka her şeye karşı ilgisiz davranıyorsa, bağlandığı kişiye koşulsuzca aşırı bir biçimde bağlanıyorsa bu sevgiden ziyade yaygınlaştırılmış bir bencilliğin ifadesidir.²⁵

2.1.2. Sömürücü Yönelişteki Karakter Tipi

Sömürücü yönelişte karakter tipine sahip kişiler de alıcı yönelişte olduğu gibi haz kaynağının dışarıda olduğuna ve kişinin birey olarak bir şey üretemeyeceğine inanırlar. Alıcı yönelişten farklı yanları ise istedikleri şeyi kurnazca ve hilekâr yollarla elde etmeye çalışırlar. Fromm'un deyimiyle "En tatlı meyveler çalınmış olanlardır." ilkesini benimserler. Dolayısıyla onlar için değerli olan başkalarından alınan şeylerdir. Sahip oldukları şeyler, fikirleri çalıntıdır ve sevgileri hep zorla elde edilen şeylerdir. Başkalarına bağlı kişilere eğilim gösterirler ve düşünceleri de aynı şekilde üretmek yerine çalmaya eğilim gösterirler.²⁶ Elde ettikleri şeyleri sömürüp tükettiklerinde ise bıkarlar ve çoğunlukla insanlara karşı kuşkucu, alaycı ve kıskanç davranırlar. Sürekli kendi sahip oldukları şeyleri küçümserler ve başka insanların sahip olduğu şeyleri kıskanırlar ve elde etmeye çalışırlar.²⁷ Bu karakter tipi Fromm'un "sahip olmak" yönelimli varoluş biçimiyle yakından ilişkilidir. "Sahip olmak" yönelimli kişi de sahip oldukları ve tükettikleri ile var olurlar. Diğer insanlarda kendilerinden fazlası olduğunda kıskançlık gösterirler ve daha üstün olmak isterler. Fromm bu yönelişi "ısırmak için açılan bir ağız" olarak simgelemiştir.²⁸ Bundan yola çıkarak bu karakter biçimine yamyamlığı örnek verebiliriz. Yamyamlar başka bir insanı yedikleri zaman o kişide bulunan gücün kendilerine geçeceğine inanırlar. Bir insanın kalbini yediklerinde onun cesaretini aldıklarını düşünürler.²⁹ Sömürücü yönelişteki karakter tipindeki zorla alma veya çalma eğilimi de bu örnek ile benzerlik gösterir. Genel tutum ve tavırları yaratıcılıktan uzak bir şekilde düşmanlık ve başkalarını kullanmayı içeren bir sömürü halidir.

2.1.3. Biriktirici Yönelişteki Karakter Tipi

Biriktirici yönelişteki karakter tipine sahip kişiler, harcamaktan kaçınarak, tutumlu davrandıkları ve biriktirdikleri ölçüde mutlu olurlar ve kendilerini güvende hissederler. Alıcı ve sömürücü yönelişten farklı olarak onlar dış dünyaya bağımlı olmaktan ziyade ellerinde olanı yığmak ve mümkün oldu-

24 M. Scott Peck, *Az Seçilen Yol*, 8. Baskı (İstanbul: Akaşa Yayınları, 2016), 96-101.

25 Fromm, *Sevme Sanatı*, 49.

26 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 84-85.

27 İnanç-Yelikaya, *Kişilik Kuramları*, 126.

28 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 86.

29 Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 6. Baskı (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 47.

ğunca harcamamak amacı güderler. Sevdikleri kişiye de sahip olmaya çalışma, onları kimseyle paylaşmama ve hatta kıskançlık eğilimi gösterirler.³⁰ Sevdikleri kişileri kendilerinin kılarak denetim altında tutmaya çalışırlar. Ancak sevgi, yaratıcı bir etkinlikken bu şekilde boğucu, kısıtlayıcı ve kısırlaştırıcı bir eylem halini almaktadır.³¹ Bu tip kişiler geçmişe daha fazla düşkün olup bağıllık gösterirler ve yeni bir şey ortaya koymaktan yoksun olurlar. Düzenlilik onlar için adeta bir takıntı halini almıştır ve eşyalarının mutlaka yerinde kalması konusunda hassastırlar. Ayrıca dakikliğe çok fazla önem verirler ve inatçıdırlar. Yaratma eyleminden uzak bir yaşam sürerler. Onların temel aldığı hususlar düzen ve güvendir.³² Bu sebeple bilgiye sahip olma eğilimi gösterirler fakat bilgiyi kullanarak yeni bir şey üretme konusunda yeteneksizdirler.³³ Bu kişilerin yapamadıkları şey olan vermek, Fromm'a göre maddi evrende zengin olmak anlamına gelir. Bu anlamda elindekileri yitirmekten korkan istifçi kişi ne kadar çok şeyi olursa olsun aslında yoksuldur. Kendinden bir şeyler verebilen, paylaşarak mutluluğu tadan kişi aslında yoksullaşmaz, kendinden bir şeyler vermekle asıl zenginlik olan mutluluğu hisseder.³⁴

2.1.4. Pazarlayıcı Yönelişteki Karakter Tipi

Bu karakter tipi, modern toplumla birlikte çağdaş pazar ve ekonominin küresel anlamda önem kazanmasıyla birlikte alım-satım ve kullanım değerinin bireyler üzerindeki etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu durum bireylerin de artık kendi değerleri üzerinde bu şekilde yorumlamalar yapmalarına sebep olmuştur. Kişinin kendisini alım-satım değeri ile sunması Fromm tarafından pazarlayıcı yöneliş olarak adlandırılmıştır. Kişilik pazarının ortaya çıkmasıyla modern çağda insanlar bir şekilde kendilerini pazarlayarak gösterme, bir ambalaj içinde sunma ve işverene kabul ettirme mecburiyetinde kalmışlardır. İnsanlar kendi hayatlarını ve mutluluklarını sağlamak için çabalamaktan ziyade daha fazla istenilir olmak, kendini çekici hale getirmek ve yarıştığı kişilerden daha iyi bir konuma sahip olmak için çabalamaktadırlar.³⁵ Dolayısıyla insanlar aktif ve duyguları olan bir birey olmak yerine istenilir hale gelmek için uğraştıkları kişileri putlaştıran, kendilerine yabancılaşmış bireylere dönüşmektedirler.³⁶ Erdemin ve doğru yaşantının gereği olan bilgi de bununla birlikte mal haline gelmiş; insanlar kendilerini daha iyi sunmak ve başkalarına kabul ettirmek amacıyla bir araç olarak bilgiyi kullanmaya başlamışlardır. Dolayısıyla böyle büyüyen bireyler, düşünmekten ve bir şeyler

30 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 86.

31 Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 70.

32 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 87.

33 İnanç-Yelikaya, *Kişilik Kuramları*, 126.

34 Fromm, *Sevme Sanatı*, 30.

35 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 90.

36 Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 42.

üretmekten uzak bir yaşam sürerek yalnızca işlerine yarayan bilgiyi önemli gören bir tutum sergilemektedirler.³⁷ Bu durum ise insanın özgür yaşamdan ve bireysellikten uzak olarak pazarlamacı yönelişin kendine yüklediği rollere göre yaşamasına ve kendi kişiliğine, özüne yabancılaşmasına yol açmaktadır.

2.2. Yaratıcı Yöneliş

Yaratıcı yönelişe sahip kişi, tüm karakter tiplerinin içinde en sağlıklı olanıdır. Kendi potansiyelini gerçekleştirerek bir şeyler üretmeye çalışır. Bireysel özelliklerini kaybetmeden dünyayla iç içe, bir olabilmek sevgi ve çalışma ile yeni şeyler üretmek yaratıcı yönelişe sahip karakter tipinin temel özellikleridir.³⁸ Bu karaktere sahip birey kendisini denetleyen bir kişiye bağımlılık duymaktan öte kendi gücünün farkında olur ve aktiftir.

Aynı zamanda kişi bu gücünü cimrilik, kıskançlık ve açgözlülükten uzak bir biçimde kendisinin ve diğer insanların gelişimi için kullanır. Ancak bu güç, bir başkası üzerinde egemenlik kurmak anlamına gelmez. Aksine sevme, hayal kurma gibi duygularla insanla ve doğayla bir ve iç içe olma arzusundan kaynaklanır.³⁹ İnsanın kendi varlığını ve biricikliğini koruyarak toplumla alakalı bir ilişki kurması Fromm'a göre yalnızca yaratıcılıkla mümkündür.

Yaratıcı yönelişte sevginin temel unsurları; "ilgi ve bakım, sorumluluk, saygı ve bilgi" dir. Bir insanı sevmek, o kişinin üzerinde hâkimiyet kurmaktan öte ona ilgi göstermek, sorumlu olmak, gelişimini istemek ve saygılı olmaktır.⁴⁰ Bir kadın çiçekleri sevdiğini söylese ama onu hiç sulamasa onun sevgisinin gerçek olduğunu düşünemeyiz. Yaratıcı yönelişte sevgi, sevilen şeyin yaşaması ve gelişimi için duyulan etkin ilgiyi ifade eder.⁴¹ Sevginin bir diğer temel unsuru olan saygı da kişiyi olduğu gibi görebilmek, onu kendine has bireyselliğiyle kabul etmek ve kendi menfaati için kullanılmayı kapsar. Aynı şekilde yaratıcı yönelişe göre düşünmek de obje ile kurulan ilişkide objektif davranmak, objenin kendine has özelliklerine saygı duymak, olduğu gibi ve bütün olarak görmektir.⁴²

3. KARAKTER TİPLERİNİN "SAHİP OLMAK" YA DA "OLMAK" BAKIMINDAN İNCELENMESİ

Erich Fromm, insan hayatının neredeyse bütününe kaplayan "sahip olmak" ile "olmak" ilkelerini varoluşun iki temel ögesi olarak nitelendirmiştir. Ona göre her iki ilke insan ile birlikte vardır. "Sahip olmak", insan yaşamında mala, mülke, insana, bilgiye sahip olma; yaşamını daha fazla şeye sahip

37 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 98.

38 İnanç-Yelikaya, *Kişilik Kuramları*, 127.

39 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 104.

40 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 121.

41 Fromm, *Sevme Sanatı*, 32.

42 Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 128.

olma hırs ve ihtirasına kapılarak kazanç için geçirme tutkusudur. “Olmak” ise egemen olmak, elde etmek hırsından arınık olup her şeyi olduğu gibi kendi bütünlüğüyle kabul etme, maddesel olan hiçbir şeye bağlanmadan var olanı kendi canlılığı içinde sevme sanatıdır. Fromm’un bu iki temel varoluş ilkesini karşılaştırmalı bir perspektifle yorumlamıştır. Onun savunduğu temel düşünce “sahip olmak” ilkesi üzerine kurulmuş toplumsal düzenin ve endüstriyel toplumsal sistemin insana vadettiği sınırsız üretim, mutlak özgürlük ve kısıtlanmamış mutluluk üçlemesinin diğer bir ifadeyle gelişim dini üçlemesinin hiçbir zaman gerçekleşmediği bunun aksine insanı daha çok mutsuzluğa, bunalıma sürüklediği, bu sebeple insanların “sahip olmak” ilkesinden “olmak” ilkesine geçmesi gerektiği ve bunun gerçekleşebilmesi için olmak ilkesine dayalı yeni bir toplum inşa edilmesi gerektiğidir.⁴³

Fromm’un yaratıcı olmayan karakter tiplerine baktığımızda “sahip olmak” temelli varoluş biçimiyle kuvvetli bir ilişki olduğunu görebiliriz. Yaratıcı olmayan karakter tiplerinde kendini gerçekleştiremeyen ve sürekli birilerine bağımlı yaşayan ya da onları kendi menfaati için kullanan alıcı ve sömürücü karakter tiplerini; elinde olanı sürekli biriktirip vermekten, paylaşma eyleminden kaçınan ve kendi elindekine değer vermeyip sürekli başkalarında olanı kıskanan istifçi karakter tipini ve son olarak modern toplumda kendini bir ambalaj içine sokup pazarlayarak kendine yabancılaşan karakter tiplerini inceledik. Bir türlü kendi potansiyelinin farkına varamayan yaratıcı düşüneyemeyen, paylaşmayan, kıskanan ve bir olmak yerine egemenlik kurmaya çalışan bu karakter tiplerine sahip insan da aslında “sahip olmak” temelli varoluş ilkesine göre yaşayan insandır. Çünkü bu ilke temelinde yaşayan insan da kendisini sahip olduklarından ibaret görür. Sahip olduğu şeyleri kaybetme korkusu ile yaşar. Kendisinden fazla şeye sahip olanları ise kıskanarak yaşamını sürdürür. Sahip olduğu şeyleri kaybettiğinde ise Fromm’un deyimiyile kendini de yitirir ve ortaya yenilmiş, moralsiz, yıkık ve acınacak bir insan çıkar. Aslında yaşadığı toplum düzeni ona herkesin bolluk ve konfor içinde yaşayacağını, istediği her şeye ulaşabileceğini, özgürce bir yaşam sürebileceğini vademiştir. Ancak tüm bunları kaybettiğinde bunların gelip geçici ve sahte olduğunun farkına varır. Kaybetmese dahi sahip olduğu şeyler arttıkça daha fazlasını isteyeceği için hiçbir zaman tatmin ve mutlu olamayacaktır. Radikal hedonizm ile yani tüm isteklerinin ve kişisel ihtiyaçlarının tatmini için yaşayan sınırsız doyum amacı güden bencillik ve ihtiras içinde yaşayan insan daha açık bir ifade ile söyleyecek olursak; kendi isteklerini, eşyayı, mülkiyeti putlaştırarak bunları yaşama gayesi olarak gören insan hiçbir zaman mutlu olamayacaktır. Çünkü artık kendi aslından yani “olmak” ilkesinden uzaklaşmıştır ve kardeşlik, sevgi, paylaşma gibi duygular onun için artık hiçbir anlam ifade etmez.

43 Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 19-29.

Aynı zamanda doğayı fethetme arzusu ve doğa düşmanlığı da sahip olma amacıyla yaşamının bir sonucudur. Doğal kaynakların da azaldığını, doğaya böylesine zarar vermenin mutlaka kötü bir sonuç doğuracağı gerçeğini, hırs ve ihtiras içindeki insan görmezden gelmektedir. Saygısız ve umursamaz bir tutum içindedir. Tükettiği tüm bu şeyler onu hiçbir zaman tatmin etmez ve her zaman daha fazlasını ister. Kendisini her açıdan bir felakete sürükler.⁴⁴

Erich Fromm'un yaratıcı karakter tanımlamasına baktığımızda, "sahip olmak" temelli yaşayan yaratıcı olmayan karakter tiplerine tamamen zıt bir biçimde, "olmak" temelli varoluş biçimine göre yaşayan insan tipini görürüz. Yaratıcı yönelişteki karakter tipinde olan insan da tıpkı "olmak" temelli varoluş biçimindeki gibi yaratmayı, üretmeyi, paylaşmayı sever. Kendi gelişimini ve yaratıcı sevgi beslediği kişilerin gelişimini önemser. Doğa ve insanlarla bir bütündür ve saygı, ilgi ve sorumluluk duygularıyla hareket eder. Çünkü insan olmanın anlamı, Fromm'a göre kendi potansiyeline inanarak kendi başına var olabilmek, olaylara karşı çözüm üretirken kendi aklıyla ve deneyimleriyle bağımsız kararlar verebilmek, kendi bilincini, iradesini, davranışlarını kontrol edebilmek (öz denetim) gibi özelliklerle var olma duygusudur.⁴⁵

Günlük yaşamdaki öğrenmek, hatırlamak, konuşmak, okumak, inanç, sevmek, bilmek gibi kavramları bu iki yönelişe göre inceleyecek olursak, Fromm'a göre bu iki ilke ile birlikte bu kavramlar da farklılaşacaktır. "Sahip olmak" ilkesine göre öğrenilenler bir öğrenci için yalnızca not kaygısı veya o bilgileri saklı tutabilme düşüncesi dışında bir amaç taşımazken "olmak" ilkesine göre öğrenen bir öğrenci öğrendiği bilgiyi içselleştirerek ona canlılık ve hareket katar. Bu canlılık ile beraber öğrendiği bilgiyi kullandığı için onu hatırlar, hiçbir zaman unutmaz. "Sahip olmak" ilkesine göre konuşan bir insan sahip olduğu fikirleri kaybetmekten korkarak insanlara kendini gösterme amacı içerisindedir. "olmak" ilkesine göre konuşan insan karşısındaki insanın fikrine değer verir, her türlü fikre açıktır ve her şey kendiliğinden gelişir. Bu iki ilkeyi otorite kavramı için de inceleyecek olursak Fromm'a göre akılcı bir otorite, insana güvenir ve onun gelişimini ister. Yetki verilen kişiler ise o işi yapmaya ehil olan, o işi en iyi becerecek kişidir. Akıldışı otoritede ise güce sahip olma ve sömürü amacı güdülür. İnsanlar aldattıcı propagandalar ile koyunlaşarak o kişinin peşinden giderler. Hâlbuki Fromm'a göre düşünen bir insan eleştirel düşünme yeteneğine sahiptir ve onun düşünce gücünü zedeleyen bu tip propagandaların ne olduğunu iyi bilir. Bu tip propagandalar onun için hiçbir anlam ifade etmez.

44 Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 35.

45 Sergey A. Kapustin, "Psychology of Personality: An existential criterion for normal and abnormal personality in the works of Erich Fromm", *Psychology in Russia: State of the Art* 8/2 (2015): 91.

Günlük yaşantımızda gördüğümüz “sahip olmak” türünde sevmek duygusu, sevgi duyulan şeye sahip olmak, engelleyici ve kısıtlayıcı davranarak onu elinden almaya çalışan herkese düşmanlık, kıskançlık duymaya dayanan sevme beceriksizliğidir. Sevgi veya sevilen kişi bir put haline gelir. Bir kişiye duyulan bu sevgi türü çoğu kez aşk olarak nitelendirilir ve bu iki kişi ilk zamanlar iki taraf da birbirine sahip olmadığı için enerjik ve canlı bir ilişki sürdürürken evlendikten sonra bu durum değişir ve birbirlerine sahip oldukları düşüncesiyle hak sahibi olduklarını hissederler. Birbirlerini kazanma duygusu kaybolduğundan ilişkileri para, toplum, ev, çocuklar vb. gibi olgularla dostane bir mülkiyet ortaklığına dönüşür. Çağdaş insan, kendine, insanlara ve doğaya yabancılaşarak adeta bir mal haline gelmiştir. Kendi güçlerini ise bulunduğu pazarda en yüksek kârı getirecek bir yatırım olarak kullanır. Dolayısıyla birbirine yakın görünen insanlar aslında samimiyetten uzak bir ilişki içinde oldukları için aslında kalabalık içinde yalnız, güvensiz, huzursuz ve suçluluk duygusuna sahip bireylere dönüşür.⁴⁶ Fromm’a göre sahip olunan bilgi, insanların şüphe götürmez kabul ettiği, toplumun onlar üzerindeki etkisi ve baskısı sonucu oluşan hayaller ve yanılgılardır. Ancak “olmak” bakımından bilmek, gerçek olarak sandıkları şeylerin hiç de gördükleri gibi olmadığını anlamak ve bunun sonucunda yaşanan hayal kırıklığıyla başlar. Marx, Freud, Eckhart gibi düşünürlere göre bilmek, insanın özgürleşmesiyle başlar. Bilmek, araştırmak, sorgulamak ve gerçeği tüm açıklığıyla görmektir. Bunu insanın hakikat arayışı olarak da nitelendirebiliriz.⁴⁷ İnanç kavramını ise akla uygun olan ve olmayan olarak sınıflandıran Fromm’a göre akla uygun olmayan inançta, insan bir şeyi yetke veya otorite ya da çoğunluk öyle dediği için yaparken; akla uygun inançta kişi, bir insanın kişiliğinin özünün, sevgisinin güvenilirliğinin, temel davranış tarzının değişmeyeceğinden emin olarak sevgi ve dostluk bağlarıyla insancıl bir ilişki kurar.⁴⁸ Dolayısıyla akla uygun olmayan otoriter inançta sahip olma prensibiyle hareket eden kişi inandığı şeyleri putlaştırarak bütünlüğünü ve gelişimini kaybederken, “olmak” prensibiyle yaşayan üretken birey, başkalarına ve kendine gerçekten inanır. Tanrı’ya inanmak ise kişinin kendi iç yönelimiyle beraber içinde bulunan tüm güçleri yaşaması, özgürleşerek aktif bir birey olması anlamını taşır.⁴⁹

4. ERİCH FROMM’UN DİN VE TANRI GÖRÜŞÜ

Her insan, yaşamın neyle ilgili olduğu hakkında bir anlayışa ve dünya görünüşüne sahiptir. Bu sebeple herkesin mutlaka bir dini vardır.⁵⁰ Bireyin dinine olan bağlılığı, o bireyin hayatında dinin ne kadar yer aldığı ve haya-

46 Fromm, *Sevme Sanatı*, 83.

47 Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 51-69.

48 Fromm, *Sevme Sanatı*, 116

49 Karacoşkun, *Erich Fromm ve Din*, 119.

50 Peck, *Az Seçilen Yol*, 189.

tına ne kadar yön verdiğiyle ölçülebilir.⁵¹ Fromm'a göre din, "bir topluluğun bireyleri tarafından paylaşılan ve o kişilerle bir yönelme ve bağlanma amacı güden herhangi bir düşünce ve eylem sistemi" olarak tanımlanmıştır. Fromm, din kavramını insanların sevgi ve gelişim potansiyellerine göre yani dini tecrübeye göre yorumlamaktadır.⁵² Din, Fromm'a göre insanın sosyal hayatına katkı sağlayan varoluşsal bir ihtiyaçtır. İnsan, din ile birlikte kimlik, köklülük, ilişki, aşkınlık, bağlanma ve yönelme ihtiyaçlarını karşılayabilir. İnsanlar, mutlaka varoluşsal olarak bir dini yönelim ve bağlanma ihtiyacına sahiptir. Bu ihtiyacın karşılanması tanrılı, çok tanrılı, tanrısız bir din veya ulus, sınıf, parti, tapınılan nesnelere veya putlar ile gerçekleşebilir.⁵³

İnsan yalnızlık ve çaresizlik durumlarıyla karşılaştığı zaman bunları gidermek için yeni din veya Tanrı arayışına girer. Kişi, birliğe ulaşmayla temellenen sevgi ihtiyacını Tanrı ile giderme eğilimine sahiptir. Tek tanrılı dinlerde Tanrı kavramı, sevgi, adalet ve doğruluğun kaynağı olarak tanımlanır. Gerçekten dindar olan bir kişi, Tanrı'nın gösterdiği ilkelere inanarak hakikat arayışına girebilir ve yaşam olaylarını bu şekilde anlamlandırabilir.⁵⁴ Ancak kimi durumlarda insan Tanrı'ya yüklenen özellikleri farklı nesnelere yükleyerek tapınacak yeni Tanrılar edinerek veya bir otorite figürünün boyunduruğu altına girerek bu şekilde çeşitli çağdaş putlar geliştirebilir.⁵⁵

Günümüzde artık Tanrı, kendi amacından uzaklaşarak Fromm'un deyişiyle yabancılaşmış bir başarı kültürüne dönüşmüştür. Tanrı'ya duyulan inanç, kişinin rekabet sürecine daha iyi adapte olması için bir araca dönüşmüştür.⁵⁶ Bu açıdan bakıldığında günümüz insanının Tanrı'ya inanması ve inanmaması arasında çok da bir fark yoktur.⁵⁷ Ancak Fromm'a göre dinin bir işlevi olmalıdır ve insanı geliştiren bir niteliğe sahip olmalıdır. Fromm burada dinin olup olmaması değil de ne tür bir din olduğu sorusunu sorar: "Din insanın hayatını köreltiyor mu yoksa geliştirerek var olan potansiyelini açığa mı çıkarıyor?" sorusu Fromm için asıl önem arz eden konudur.⁵⁸ Bu anlamda Fromm, işlevselci bir yorum yaparak dini otoriter (yetkeci) din ve hümaniter (insancı) din olarak ikiye ayırmıştır. Otoriter dinde Tanrı, ona göre insanın kaderini belirleyen, saygı duyulmayı, önünde eğilmeyi ve tapılmayı hak eden kendinden üstün görünmez bir gücün ifadesi olarak tanımlanabilir. O güç onun her hareketini denetler ve kişi o güce teslim olur. İnsan o gücün

51 Behlül Tokur, *Stres ve Din*, 101.

52 Fromm, *Psikanaliz ve Din*, trc. Elif Erten, (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 21.

53 Karacoşkun, *Erich Fromm ve Din*, 90.

54 Fromm, *Sevme Sanatı*, 71.

55 Karacoşkun, *Erich Fromm ve Din*, 103.

56 Fromm, *Sevme Sanatı*, 105.

57 Karacoşkun, *Erich Fromm ve Din*, 109.

58 Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 35.

karşısında güçsüz ve önemsiz kaldığı için kendini gerçekleştiremez ve geliştiremez. Ancak o ilahi gücün yardımı ikramıyla kendini güçlü hisseder. Ancak Fromm'a göre gerçek bir dinde Tanrı'ya yer yoktur. Çünkü dinler, yaygınlaşarak kitlelere hitap etmeye başladığında, dini örgütlenmeleri temsil eden kişiler, kendi otoritelerini koyarak ve özgürlüğün temel ilkelerini çiğneyerek Tanrı adına konuştuğunu ileri sürerek kendine tapılmasını sağlayan bir durumun içine girerler.⁵⁹ Hümaniter dinin Tanrı anlayışında ise tersi bir durum söz konusudur. Hümaniter dinler, insanı merkeze alan insanda var olan gücü önemseyen ve evrendeki konumunu anlamak için akıl gücünü kullanma eğiliminde olan, sevme, dayanışma ve bir olma yeteneğine sahip bir yapıyla temellenir.⁶⁰ Tüm bunlara bakıldığında Tanrısız bir dindar olarak kendini ifade eden Fromm'un benimsediği anlayış, radikal hümaniter anlayıştır. Onun bu anlayışı, yıkıcılık, kıskançlık, bencillik gibi özelliklerden uzak olarak insan özgürlüğü, üretkenlik, sevgi ve paylaşma gibi özellikler üzerine temellendirilmiş insani değerler içeren bir sistemdir.⁶¹

Otoriter dinler, Fromm'a göre insanın kendini geliştirmesine engel teşkil eden, Tanrı'nın adeta bir put haline dönüştürüldüğü, insanların inandıklarını söyledikleri ama gerçek yaşamda işlevselliği bulunmayan bir yapıya sahip olduğu için yaratıcı olmayan yönelişteki karakter tipleri ve "sahip olmak" temelli yaşam biçimiyle ilişkilendirilebilir. Bu şekilde din hakikat arayışından ve gelişimden uzak bir kısır döngü halini almaktadır. Peygamberler, insanı uyaran, onları hakikate yönlendiren rehber insanlar olmuşlardır. Atalarından onlara kadar gelen bu geleneksel ve onlar için sorgulanmaz olan doğrular olduğunu, yaşamlarında hırs ve ihtiras ile tutundukları birçok şeyin onların putu olduğunu anlatmak için çabalamışlardır. " Dinsel gereksinimi olmayan – kendine yön verecek temel ilkelere ve bir tapınma nesnesine - ihtiyaç duymayan hiç kimse yoktur. İnsan hayvanlara, ağaçlara, altından ya da gümüşten putlara, azizlere ya da şeytani liderlere tapabilir; insan atalarına, ulusuna, sınıfına ya da partisine, paraya ya da başarıya tapabilir; onun dini, yıkıcılığın ya da sevginin, egemenliğin ya da kardeşliğin gelişimine yol açabilir; aklın gücüne katkıda bulunabilir ya da onu felce uğratabilir; insan kendi sisteminin dinsel olduğunun, diğer din dışı sistemlerden farklı olduğunun farkında olabilir ya da bir dini olmadığını ve güç, para, başarı gibi sözüm ona belli din dışı hedeflere taptığını ve bunun yalnızca pratik ve faydacı olduğunu düşünebilir. Mesele dinin olup olmaması değil, dinin ne tür olduğudur."⁶² Dolayısıyla insanlar uğruna yaşadıkları birçok şeyi putlaştırmışlar ve içinde buldukları sistemi din haline getirmişlerdir. Aynı şekilde endüstriyel din

59 Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 83-84.

60 Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 41-43.

61 Ayten, *Psikoloji ve Din*, 115.

62 Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 35.

dediğimiz, Fromm'un gelişme dini olarak tanımladığı sistem, buna en iyi örnektir. Çağdaş Batı toplumlarında gördüğümüz bu tapılan şeyler birer ilkel din olarak kabul edilir ve aslında modern insanı incelersek çok sayıda klişeleştirilmiş ilkel din biçimlerine rastlarız.⁶³

“Sahip olmak” ilkesinde inanç, Fromm'a göre insan aklının gücünü kullanarak bilemeyeceğimiz şeyler için sunulan klişe çözümleri kendi inancıymış gibi benimsemektir. Kendini böyle düşünen büyük bir gruba dâhil eden insan inandığı şeyleri sarsılmaz kabul ettiği için kendisini güvende hissetmektedir. Bu bağlamda yazarın üzerinde durduğu Tanrı'yı putlaştırma noktası inanç kavramı açısından büyük önem taşımaktadır. İnsan Tanrı'yı putlaştırdığı zaman kendi içsel deneylerinden koparak yalnızca politik doktrinlere uyum sağlayan, inandığı şeyin ne olduğunu, neyi niçin yaptığını bilmeyen ve bunu arama cesaretini de gösteremeyen inancını kendine dayanak gösteren ancak iç dünyasında hiçbir anlam ifade etmeyen birine dönüşür.

Modern toplumlarda gizli bir din haline gelen endüstriyel din, insanları kendilerinin oluşturduğu ekonominin ve makinenin bir kölesi haline getirerek gerçek dinin özünden uzak bir yaşam sunmaktadır. Kapitalizmin son halini almasıyla birlikte 19. Yüzyılın sonuna kadar devam eden otoriter-zorlayıcı-biriktirmeci karakter, pazarlayıcı karakter tipine evrilmeye başlamıştır. Pazarlama yönelişli karakter tipinde bahsettiğimiz gibi artık insanlar Marx'ın deyiimiyle kendi güçlerine, potansiyellerine yabancılaşarak; kendilerini mal olarak sunmaya ve kişilik pazarında kendilerini pazarlamaya başlamışlardır. Kendilerini süslü bir ambalaj içinde sunan insanların artık eşyalardan bir farkı kalmamıştır. Yaşamları ve mutlulukları için çabalamaktansa, daha iyi nasıl satılabilirim düşüncesi ile hareket eder olmuşlardır. Çünkü buradaki amaç üst derece işlerlik ve verimlilik sağlamaktır. İnsanın bu amaca hizmet edebilmesi için çıkarıcı, menfaatlerine yönelik hareket eden bir kişiye dönüşmesi gerekmektedir.⁶⁴ Endüstriyel dinin bir diğer ifadesi sayılabilecek sibernetik din, Fromm'a göre pazarlama yönelişli karakter tipinin din anlayışını temsil etmektedir. Modern toplumda yaşayan insanlar farkında olmasalar da bu ilkel, zorba, otoriter dinin isteklerine göre yaşamlarını sürdürmektedirler. İnsanın kendini Tanrı yerine koyarak yarattığı makinelere yine kendisi tarafından atfedilen Tanrısallıkla birlikte zaman geçtikçe bu makinelere itaat eden, onlara tapan bir köle haline gelmesi kaçınılmaz bir sonuçtur.⁶⁵

“Olmak” kavramındaki dolayısıyla yaratıcı yönelişteki karakter tipinde olan insanın benimsediği inanç, bir içsel yönlenme biçimi ile beraber ortaya bir tavır koyma yani davranış gösterme anlamını taşır. Tanrı'ya duyulan inanç

63 Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 37.

64 Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 185-188.

65 Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 192.

kendini otorite olarak kabul ettirmek isteyen bir varlık olmaktan öte insanın bilincinde aktifleşen ve insanın yaptığı her şeye yansıyan bir olguya dönüşür. Daha önce kısaca değindiğimiz, Fromm'un "Psikanaliz ve Din" kitabında anlattığı yetkeci ve insancı dinler bunun açıklaması niteliğindedir. Yetkeci dinlerde Tanrı, tapılmayı hak eden, teslim olunan, saygı duyulmayı, önünde boyun eğilmeyi hak etmiş bir varlıktır. Ona itaat etmek erdem iken itaatsizlik günahkârlıktır. Yetkeci laik dinlerde ise lider olarak kabul gören tapınma nesnelere vardır. İnsanın kendi değeri ve gücü yoktur. Buna karşılık insancı dinde, insan ve insan gücü merkeze alınır. İnsan, kendisini ve evrendeki konumunu anlamlandırmak için akıl gücünü kullanır. Hem kendini hem de başkalarını sevme yeteneğini kullanmalıdır ve yaşayan tüm canlılarla dayanışma deneyimini tatmalıdır. Bu amacı doğrultusunda rehberlik edecek ilkelere ve ölçütlere sahip olmalıdır. Bu türde bir dinsel deneyim, kişinin düşünce ve sevgiyle kavradığı dünyayla bağına dayanan herkesle bir olma deneyimidir. Tanrı, insanın üzerindeki bir gücün değil, insanlığın gücünün simgesidir.⁶⁶ Bu çeşit din algısı aslında Fromm'un "olmak" biçiminde açıkladığı inanç olgusunun bir biçimi olarak kendini göstermektedir. Fromm, bu çeşit dine en iyi örneklerden biri olarak Budizm inancındaki "uyanmış kişi" yi gösterir.

Fromm, ilk Hristiyanlık inancı öğretilerinin de insancı olduğunu söyler. "Sahip olmak" ve "olmak" kavramlarının Eski Ahit ve Yeni Ahit'teki yansımalarını bize aktarır. İsa ve Musa peygamberi devrimci düşünürler olarak ele alır ve onların özgürlük vizyonunu, "sahip olmak" tutkusunun getirdiği bağlılıktan üstün tuttuğunu dolayısıyla insanların elleriyle yaptıkları putlara tapmalarını şiddetle eleştirdiklerini aktarır. İnsan sorgulamadan bağlılık duyduğu ve inandığı her şeyi kutsallaştırmış olur. Ancak bu kutsallaştırdığı şeyler hiçbir şeyi açıklamaya yetmez. Her şeyi açıklayan kutsallık, ancak tevhid inancıyla mümkündür. Bu inanç evrendeki her şeyin felsefi açıklamasını tam olarak yapabilmeyi sağlar. Yaratıcı ile insan arasındaki ilişki, insana yol gösteren bir kaynakla, bir nesnenin ilişkisine benzetilebilir. İslam'da kulluk, insanın Yaratıcı ile bağlantı kurmayı başarması demektir. İnanmak, kâinatın yaratıcısının sistemine dâhil olmayı onaylamak demektir. Kulluk yapabilmek, güç kaynağı ile bağlantıyı kesmeden, enerji alışını sürdürmek demektir. Tek bir güce inanmak insana rahatlık sağlar ve güven duygusu oluşturur. Kişi kendi yapması gerekeni yaptıktan sonra acizliğini hissedip büyük güce teslim olduğunda bu güce güvendiği için mutluluğu bulacaktır. O büyük güce teslim olmak, tevekkül etmek yani elinden geldiğince çabalayıp fazlasını yapacak bilgi ve tecrübeyi o büyük güçten istemekle insan, evrenin gücüne dayandığı için hiçbir şeyden korkmayacaktır. Yersiz korkuların giderilmesi için ve güvenin artması için bu çok önemlidir.⁶⁷ Dolayısıyla tevhid inancına

66 Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 43-44.

67 Nevzat Tarhan, *Inanç Psikolojisi ve Bilim*, 13. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 200.

uygun yaşayan bir insanın hayatında sahip olma hırsıyla elde ettiği koşulsuz bağlandığı putların hiçbir olmayacağından onu buhrana sürükleyecek, içsel bunalım ve tatminsizlik yaşatacak hiçbir şey de olmayacak demektir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette tam olarak içinde bulunduğumuz bu durum anlatılmaktadır:

*"Dünya hayatının misali şöyledir: Gökten indirdiğimiz su ile insanların ve hayvanların yediği bitkiler birbirine karışmıştır. Nihayet yeryüzü süslerini takınıp süslenildiği ve sahipleri kendilerini ona gücü yeter sandıkları bir sırada, geceleyin veya gündüzün, ona emrimiz gelivermiştir, ansızın ona öyle bir tırpan atıvermişiz de sanki bir gün önce orada hiçbir şenlik yokmuş gibi oluvermiştir. Düşünen bir kavim için âyetlerimizi işte böyle açıklarız."*⁶⁸

Ayette görürüz ki insan sahip olduğunu zannettiği şeyler hakkında çok acizdir. Kur'an'daki birçok ayette malını, mülkünü, nefsinin ilah edinen sanki hiç ölmeyecekmiş gibi yaşayan biz insanların aslında çok aciz olduğunu, uğruna savaştığımız, sahip olmak için çabaladığımız, hırs gösterdiğimiz dünyevi şeylerin ansızın geliverecek ölümden sonra bizim için hiçbir anlam ifade etmeyeceği anlatılır ve insanlık uyarılır. Bu örneklerden biri de şüphesiz ki bahçe sahipleri kıssasıdır:

*"Onlara, misal olarak şu iki adamı anlat. Bunlardan birine iki üzüm bağı vermiş, her ikisinin de etrafını hurmalarla donatmış, ikisi arasında da ekin bitirmiştik. Bağlardan ikisi de yemişlerini verip hiçbir ürünü eksik bırakmamışlardı. İkisinden arasından bir de ırmak akıtmıştık. Bu adamın başka serveti de vardı. Bu yüzden arkadaşıyla konuşurken ona şöyle dedi: "Ben, servetçe senden daha zenginim; insan sayısı bakımından da senden daha güçlüyüm. Böyle bir inkâr içinde kendine kötülük ederek bağına girdi ve şöyle dedi: "Bunun hiçbir zaman yok olacağını sanmam. Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Şayet rabbimin huzuruna götürülürsem, hiç şüphem yok ki, orada bundan daha hayırlı bir akıbet bulurum."*⁶⁹

Devam eden ayetlerde bir fırtına ile adamın bahçesinin yok edildiği ve adamın pişmanlığı şöyle aktarılır:

*"Kendisiyle konuşmakta olan arkadaşı ona hitaben, "Sen, dedi, seni topraktan, sonra nutfeden yaratan, daha sonra seni bir adam biçimine sokan Allah'ı inkâr mı etmekte? Hâlbuki O Allah benim Rabbimdir ve ben Rabbime hiçbir şeyi ortak koşmam. Keşke bağına girdiğinde, 'Maşallah! Kuvvet yalnız Allah'ındır' deseydin! Eğer malca ve evlâtça beni kendinden güçsüz görüyorsan, ben de Rabbimin bana, senin bağından daha iyisini vereceğini umuyorum; Allah senin bağına gökten âfetler gönderir de bağ boş ve kaygan bir zemin haline gelir. Ya da bağının suyu dibe çekilir de bir daha onu aramaya bile gücün yetmez." Derken onun serveti yok edildi de çardakları yere çökmüş bağı uğruna yaptığı masraflardan ötürü çırpınmaya başladı. "Ah, diyordu, keşke ben Rabbime hiçbir şeyi ortak koşmamış olsaydım!" Ona Allah'tan başka yardım edecek herhangi bir topluluk yoktu; kendisi de (bu felâkete) engel olamadı."*⁷⁰

68 Kur'an-ı Kerim, (Yunus 10/24).

69 Kur'an-ı Kerim, (Kehf 18/32-36).

70 Kur'an-ı Kerim, (Kehf Suresi 18/37-43).

Bu kısma bize gösterir ki elde ettiğimiz bunca şey Allah'ın gücü ve kuvveti karşısında hiçbir anlam ifade etmez. Ona ortak koştuğumuz tüm bu putlar bizi mutlu etmenin aksine bizi felakete sürükler. Hırs ve ihtirasla sahip olduğumuzu düşündüğümüz, gurura kapıldığımız, övündüğümüz, varlığıyla büyüklendiğimiz bütün her şey bir anda kaybolur ve her şey ihtişamını yitirdiğinde geriye aciz ve bunalıma giren bir insan kalır. Şüphesiz ki hırs duygusu, insanı başarıya götüren bir araç olarak kullanılabilir. Ancak hırsı başlı başına bir amaç haline getirmek, hem kişiyi hem çevresini mutsuzluğa sürükler.⁷¹ Amaç haline getirdiğimiz ihtiraslarımız "Heva ve hevesini kendisine Tanrı edineni gördün mü?"⁷² ayetindeki gibi bir put haline dönüşür ve kölesi oluruz.

İşte tam bu anlamda Fromm'un kitabında anlattığı günümüz toplumlarında yaygın olarak görülen "sahip olma" hırsının önüne geçmemiz, varoluşumuzun farkına varmamız, tüm bu geçici heveslerden sıyrılmamız gerekmektedir. Çünkü insan, Fromm'un deyimiyile insan, "olmak" ilkesiyle yani kendini yenileştirerek, geliştirerek, severek, benliğinin dar sınırlarını aşarak, diğer insanlara yönelerek onlarla iş birliği içine girip bir olarak, paylaşarak yani aktivite içinde bulunarak mutluluğa ulaşabilir. Aksi halde doyumsuzluk yaşayan insan sürekli olarak yeni ve daha iç gıcıklayıcı tahrikler arar ve bunalıma girer. Arar ama bulamaz. Maddi bir refah içinde olsa bile sürekli bir tatminsizlik duygusu yaşar. Sürekli sıkıntı hisseder ve ölüm korkusu yaşar. Böylelikle eşyayı sığınak olarak kabul eden batı toplumu, bütün sığınaklarının çöktüğüne, uygarlığının kaçınılmaz bir bunalıma sürüklendiğine şahit olur. İçine düştüğü bu kısır döngüyü parçalamadıkça ne yapsa fayda vermeyecektir. İnsanlar, sığınacak bir yer bulamamaktadır. Eşya, onlara çoktandır ihanet etmeye başlamıştır. O halde Batı toplumu, kendi labirenti dışında mevcut yepyeni bir hayat tarzını denemeye girişmelidir. Bu deneme, yenileme, kendini arıtma, dünyaya yeni bir ses ve uygarlık olarak yeniden doğmak kolay değildir. Ama mutlaka denenmelidir. İnsanlık, Allah'tan başkasını sığınak kabul edenlerin bütün sığınaklarını, Allah'ın başlarına çökerttiğini kesintisiz tarih süreci içinde hep görmüştür.⁷³

İslam toplumunda, ne komünizmdeki gibi, tek kişiyi mülkiyet hakkına ehil ve layık görmemek yani insana güvensizlik vardır; ne de kapitalizmdeki gibi insana Allah'ı unutturan mutlak mülkiyet hakkı tanınmıştır. İslam, insana bir mülkiyet hakkı tanımıştır ama bu hakkın üzerine Allah'ın hakkı ilk sırada gelmektedir. İslam'da toplum ferdi ezemez. Mülkiyet hakkı, haram ve helal ölçüleriyle sınırlıdır ve kazanç temelde emeğe dayanır.

71 Nevzat Tarhan, *Makul Çözüm*, 6. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2005), 192.

72 Kur'an-ı Kerim, (Furkan 25/43).

73 Rasim Özdenören, *Yeniden İnanmak*, 9. Baskı (İstanbul: İz Yayınları, 2015), 20-24.

Zekât ibadetiyle kazancın belli bir kısmı sosyal adalet vergisi olarak alınır ve fakir insanlara verilir. Böylelikle insan bu hakkını kötüye kullanıp toplumu, diğer insanları ve eşyayı ezmesin.⁷⁴ İnsanlarla paylaşarak bir olma duygusunu artırır. İslam dünya hayatını ebedi hayata göre düzenler.⁷⁵

SONUÇ

Bu çalışmada Fromm'un perspektifinden karakter tiplerinin tanımlanmasıyla insanı tanıma ve insanların kendi varoluş sebeplerine yükledikleri anlam arasında ilişki kurularak modern toplumda günümüz insanının yaşadığı büyük hırs ile "sahip olma" tutkusunun sebep olduğu buhrana, yalnızlığa, güvensizliğe ışık tutularak Fromm açısından yorumlanmıştır. Fromm modern toplumdaki pazarlayıcı karakter tipli sahip olma hırsı ile yaşayan insanların oluşturduğu bu düzenin; yaratıcı yönelişli, gerçek sevgi ile yaşayan, "olmak" varoluş sebebini gaye edinmiş mutlu ve erdemli insanların yaşadığı bir topluma dönüştürülebilmesi için şöyle bir çözüm getirir: "İnsanın olumlu yönde değişebilmesi için ona göre dört ön koşul gereklidir: Acı çekmek ve bunun bilincinde olmak, huzursuzluğun nedenlerini tanımak ve bilmek, bu bunalımı atlatabilmek için bir yol bulmak ve belirli davranış biçimlerini kendimize özgü kılmak, acıları aşabilmek için çağdaş yaşam pratiğimizi değiştirmemiz gerektiğine inanmak gerekir." İnsanlığın geleceği, Fromm'un deyimiyle günümüzdeki krizin uyaracağı bazı yetenekli insanların kendilerini yeni hümaniter bilimin emrine vererek titiz bir çalışma ile çözülemeyen sorunların üstesinden gelmelerine bağlıdır. İnsanların ihtiyaçlarının hangilerinin aktifleştirici ve pasifleştirici olduğunun, hangilerinin endüstri tarafından dikte edildiğinin, hangilerinin ruhsal sağlığa ya da patolojik kökenlere dayandığının iyi bilinmesi gerekir. Akıldışı tüketim durdurulmalı ve gerçek demokrasinin uygulanması için çalışılmalıdır. Aynı zamanda bürokratik yönetimden hümanist yöneticiliğe geçilmelidir. Bireyler aktif olarak hareket etmeli ve kararlara katılabilmelidir. Kâr amacı ve politik önyargılar bir kenara bırakılmalıdır. Halk her konuda gerekli, yeterli ve tarafsız bilgi ile donatılmalı ve eğitilmelidir. Pazar karakterine bürünen insanlık, kendisini bir mal olmaktan çıkarıp her şeyi alıp tüketen karakterden uzaklaşmalıdır.

Sibernetik ve endüstriyel din yerine radikal hümaniter bir anlayış getirilmelidir. İnsanlığın yeni bir ahlaka, yeni bir doğa anlayışına, insanlar arası dayanışma hareketine ve yardımlaşmaya ihtiyacı vardır. Bu sebeple dünyanın kurtuluşu Fromm'a göre "olmak" şehrindeydir.⁷⁶ Eğer tüm bunlar gerçekleş-

74 Sezai Karakoç, *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 14. Baskı (İstanbul: Diriliş Yayınları, 2014), 34-35.

75 Karakoç, *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 16.

76 Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, 209.

mezse modern dünyanın insanı, itibarını -Shakespeare'ın deyimiyle- ölümsüz yanını kaybedecek ve insan olma kabiliyetini yitirecektir.⁷⁷

Fromm'un karakter tipleriyle ilişkili olarak yorumladığımız bu iki anlayıştan "sahip olmak" temelli yaşayan, -yaratıcı olmayan yönelişteki insan tipinden- içinde yaşadığımız modern çağ bunalımından ve bencil, hırslı, kıskanç, rekabetçi insan olma halinden, "olmak" temelli varoluş tarzına yöneliş ancak İslam'ın bize tavsiye ettiği kardeşlik ve paylaşma duygusuyla; tevhid inancı ve bir olma duygusuyla uzak kalabiliriz. Fromm'un otoriter olarak kurguladığı din tiplmesiyle bağdaşmayan İslam dininin, Zekât ibadetini farz kılarak sosyal dayanışmayı ve dengeyi sağlamayı amaçlaması, insanlar arasında diğerkâmlığın, paylaşma ve yardımlaşmanın daha da çok desteklenmesi için dinimiz tarafından devamlı olarak sadaka ibadetine teşvik edilmesi, bunun en güzel kanıtıdır. Dolayısıyla aslına uygun olarak yaşayan, Hz. Muhammed'in cahiliye putlarına karşı mücadelesini verdiği tevhid inancıyla temellendirilmiş ve içselleştirilmiş bir Müslümanlık, insanı bunalıma sürükleyen, günümüzdeki modern çağ putlarından uzak tutarak onun gelişimine destek olacaktır. Fromm, insanın kurtuluşunu ve gerçek mutluluğunu Tanrısız hümaniter din anlayışında görse de yazılarında neredeyse hiç bahsetmediği İslam dini, aslına uygun yaşandığında insanı bu bunalımdan ve felaketten mutlaka uzak tutacaktır. Çünkü dünyada var olan, ona verilen her şeyin asıl sahibinin Allah olduğunu unutmayacak ve ona verilen nimetlerin, dünya hayatının gelip geçici olduğunun bilincinde olarak yaşayacaktır. Her şey ahiret hayatı için bir sermaye olarak yapılacak ve Allah'ın rızasını kazanma amacı güdülecektir. Dolayısıyla elde ettiklerimiz, hiçbir zaman dünyadayken sahip olduklarımız olmayacaktır ve kalıcılığı da yoktur. Allah'ın bize verdiği ve geri alabileceği şeylerdir. Bu sebeple bize verilen tüm bu nimetler bizim için amaç değil ancak bir araç olması gerektiği hiçbir zaman unutulmamalıdır. Fromm'un hümaniter din anlayışıyla kendi içindeki potansiyelini keşfeden ve gerçek sevgiyle yaşayan erdemli insan örneğiyle; İslam dini ve bu dinin temelini oluşturan ve ahlaki tüm olguları içinde barındırarak insana rehber olma niteliğinde olan kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'de bulunan ayetlerin birlikte ele aldığımızda elde edilen sonuç; İslam mensubu olarak göründükleri halde birçok putu olan ve bu putları kıramadığı için her şey olan güveninin kırılmasıyla endüstriyel-sibernetik dini yaşayarak tevhid inancından uzaklaşan ve başka şeyleri tanrılaştıran, hırs ve kıskançlık duygusuyla kendisini yiyip bitiren insanlığımızın; yaşadığı dini içselleştirerek, kendini gerçekleştirerek, sevgi ve paylaşma duygusuyla hareket etmesi ge-

77 Dücane Cündioğlu, *Hz. İnsan*, 10. Baskı (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 108. (W. Shakespeare: "Oh, I have lost my reputation! I have lost the immortal part of myself, and what remains is bestial")

rektiği olmaktadır. Tek bir güce inanmak yani tevhid inancıyla yaşamak insanda rahatlık ve güven duygusu oluşturduğu için işi kendi yapması gerekeni yaptıktan sonra acizliğini hissedip büyük güce teslim olduğundan bu güce güvendiği için mutluluğu bulacaktır. O büyük güce teslim olmak, tevekkül etmek yani elinden geldiğince çabalayıp fazlasını yapacak bilgi ve tecrübeyi o büyük gten istemekle insan, evrenin gücüne dayandığı için hiçbir Şeyden korkmayacaktır ve ideal yaşam biçimi ancak bu Şekilde sağlanabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din*. 4. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Cheliotis, Leonidas K. "For a Freud-Marxist critique of social domination: Rediscovering Erich Fromm through the mirror of Pierre Bourdieu", *Journal of Classical Sociology* 11(2011): 451.
- Cündioğlu, Düccane. Hz. *İnsan*.10. Baskı. İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.
- Fromm, Erich. *Erdem ve Mutluluk*. 1. Baskı. Türkiye İş Bankası Yayınları, 1993.
- Fromm, Erich. *Psikanaliz ve Din*, trc. Elif Erten. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Fromm, Erich. *Sahip Olmak ya da Olmak*. 6. Baskı. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Fromm, Erich. *Sevme Sanatı*. 10. Basım. İstanbul: Payel Yayınevi, 1995.
- İnanç, Banu Y. – Yerlikaya, Eşef E. Yerlikaya. *Kişilik Kuramları*. Ankara: Pegem Akademi, 2010.
- Kapustin, Sergey A. "Psychology of Personality: An existential criterion for normal and abnormal personality in the works of Erich Fromm". *Psychology in Russia: State of the Art* 8/2, (2015): 91.
- Karacoşkun, M. Doğan. *Erich Fromm ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Karakoç, Sezai. *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü*. 14. Baskı. İstanbul: Diriliş Yayınları, 2014.
- MacNeill, Leigha A. - Pérez-Edgar, Koralı, "Temperament and Emotion" *The Encyclopedia of Child and Adolescent Development*, 2. Wiley Press, 2018.
- McAdams, Dan P. "The Moral Personality". *Personality, Identity, and Character Explorations in Moral Psychology*. edited by Darcia Narvaez-Daniel K. Lapsley, 11. Cambridge University Press.
- Özdenören, Rasim. *Yeniden İnanmak*, 9. Baskı. İstanbul: İz Yayınları, 2015.
- Park, Nansook – Peterson, Christopher – Seligman, Martin E. P., "Strengths of Character and Well-Being", *Journal of Social and Clinical Psychology* 23/ 5 (2004): 604.
- Peck, M. Scott. *Az Seçilen Yol*, 8. Baskı. İstanbul: Akaşa Yayınları, 2016.
- Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi ve Bilim*. 13. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Tarhan, Nevzat. *Makul Çözüm*, 6. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2005.
- TDK, "Karakter", erişim: 26.08.2018, <http://www.tdk.gov.tr>
- TDK, "Kişilik", erişim: 28.08.2018, <http://www.tdk.gov.tr>
- TDK, "Mizaç", erişim: 26.08.2018, <http://www.tdk.gov.tr>
- Tokur, Behlül. *İmtihan Psikolojisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Tokur, Behlül. *Stres ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Wilde, Lawrence. "In Search of Solidarity: The Ethical Politics of Erich Fromm (1900-1980)" *The Nottingham Trent University*: 3.
- Yazıcı, Sedat – Yazıcı, Aslı. *Felsefi, Psikolojik ve Eğitim Boyutlarıyla Karakter*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.